

Araştırma Makalesi

Akdeniz Ülkelerinde Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Panel Nedensellik Testi¹

Burcu ILGAZ YILDIRIM²
Dilek ŞAHİN**

Özet

İkinci Dünya Savaşından sonra büyük bir ivme kazanan turizm, ülkeler açısından önem verilen sektörler arasında yer almaktadır. Turizm sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından döviz rezervini artırıcı niteliktedir. Akdeniz Havzasında yer alan ülkeler Dünya turizminde önemli bir paya sahiptir. Bu çalışmanın amacı, 1995-2016 dönemine ait verileri kullanarak 12 Akdeniz ülkesinde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik testlerinin ardından Kónya (2006) tarafından geliştirilen bootstrap panel nedensellik analizi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedenselliğin sadece İtalya ve Yunanistan'da bulunduğu görülmüştür. Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru nedenselliğin ise sadece Slovenya'da bulunduğu tespit edilmiştir. Diğer ülkelerde herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi, Bootstrap

Tourism Income and Economic Growth Relationship In Mediterranean Countries: Bootstrap Panel Causality Test

Abstract

After the Second World War, tourism, which has achieved great speed, is among the sectors that are important for the countries. The tourism sector increases foreign exchange reserves, especially in developing countries. Mediterranean countries have an important share in world tourism. The purpose of this study is to examine the relationship between tourism revenues and economic growth, using data from 12 Mediterranean countries 1995-2016. For this purpose, in the study, bootstrap panel causality analysis developed by Kónya (2006) was used after horizontal section dependency and heterogeneity tests. According to the results of the analysis, it is seen that only in Italy and Greece are the causalities towards the economic growth from tourism incomes. It has been determined that the reason for the economic incomes to tourism income is only in Slovenia. Other countries have not identified any causal relationship.

Keywords: Tourism, Economic Growth, Panel Data Analysis, Bootstrap

¹ Makale Gönderim Tarihi: 25.05.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.07.2018

² Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, UBF, Havacılık Yönetimi Bölümü, E-mail: burcuilgazyildirim@akdeniz.edu.tr

** Dr. Öğretim Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, E-mail: dilek58sahin@hotmail.com.

Giriş

Turizm, kişilerin daimi ikamet ettikleri yerden, bir yılı aşmamak koşulu ile eğlence ve iş amaçlı seyahat ve konaklama faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır (Chuck, 1997:137). Ulaşım imkânlarının zaman içerisinde gelişmesi ile birlikte insanların turistik hareketleri artmıştır. Turizm sektörü, Dünya ekonomisi açısından en önemli sektörlerden biri haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra ülkelerin refah düzeylerinin artması turizme katılımı arttırmıştır (Samırkaş ve Samırkaş, 2014: 64; Unur, 2012:11; Kara vd., 2012:76)

Gelişmekte olan ülkeler açısından en önemli sorunlardan biri de döviz rezervidir. Bu nedenle turizm sektörü döviz rezervi açığını kapatma açısından oldukça önemlidir. Bu açıdan bakıldığında turizm, gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri açısından vazgeçilmez bir konuma ulaşmıştır (Aktaş, 2009; Polat ve Günay, 2012:204). Dolayısıyla turizm sektörü günümüzde ülkesel kalkınmanın en önemli dinamikleri arasında yerini almıştır (Kaynak, 2005:7; Bahar, 2007:2). Turizm sektörü aynı zamanda görünmeyen bir ihracat kalemi olması açısından, milli gelir artışı sağlayarak ülkelerin kalkınmasına yardımcı olmaktadır (Kızılkaya vd., 2016:204). Turizm faaliyetleri birçok ülkede GSMH ile istihdama önemli katkılar sağlamaktadır. Bölgesel kalkınmaya da katkıda bulunarak bölgelerdeki ekonomik farklılıkların giderilmesine katkıda bulunmaktadır (Bahar ve Bozkurt, 2010:255). Turizmin gelişmesi ile birlikte bu bölgelerde yaşayan yerel halk da sosyo-ekonomik açıdan gelişme sağlamaktadır (Skerritt ve Huybers, 2005:25).

Dünya Turizm Örgütü'nün (2016) verilerine bakıldığında dünya genelinde turizm gelirleri 1,220 (milyar\$) olduğu görülmektedir. 2016 yılı verilerine göre en çok turist çeken ilk on ülke ise; Fransa, Amerika, İspanya, Çin, İtalya, İngiltere, Almanya, Meksika, Tayland ve Türkiye'dir (WTO, 2017:6). Fransa, İspanya, İtalya ve Türkiye Akdeniz Havzasında yer alan ülkeler konumundadır. Bu ülkeler konumsal açıdan Türkiye turizmine ikame olarak değerlendirilebilecek ülkeler arasındadır. Bu nedenle araştırmanın konusunu dünya turizminin %32'lik bir kısmını oluşturan Akdeniz Havzasında yer alan ülkeler oluşturmaktadır. 2016 yılı istatistiklerine göre en yüksek geliri elde eden ülke İspanya, en çok turist çeken ülke ise Fransa'dır.

Akdeniz Havzası ülkeleri turistik açıdan değerlendirildiğinde; deniz güneş kum gibi turistik ürünlere sahiptir. Bu ülkeler ziyaretçilere benzer ürünler sunmalarına rağmen alternatif turizm açısından önemli avantajlara sahiptir. Bu durum, Akdeniz Ülkelerine olan talebi arttırmaktadır. (Bozok ve Köroğlu, 2007:146). Dünya turizmindeki artışla birlikte Akdeniz Ülkelerindeki turizm trendinin de hızla arttığı görülmektedir (Şahin, 2017:123). Akdeniz Havzası ülkeleri genel olarak dört bölümde ele alınmaktadır; Kuzeybatı Akdeniz bölgesi (Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz), Kuzeydoğu Akdeniz (Yunanistan, Yugoslavya, Türkiye), Güneybatı Akdeniz (Fas, Cezayir, Tunus), Güneydoğu Akdeniz (Libya, Suriye, Mısır, İsrail, Lübnan, Kıbrıs, Malta) bölgeleri olarak sıralanır (Baykal, 1992:31).

Bu çalışmada 12 Akdeniz Ülkesinde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi 1995-2016 dönemleri arasında analiz edilmiştir. Çalışmada yöntem olarak ikinci nesil panel veri yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada ekonomik büyüme göstergesi olarak reel kişi başına düşen GSYH (2010 sabit fiyatlarıyla), bağımsız değişken olarak da turizm gelirleri (dolar) kullanılmıştır. Çalışma dört bölümden

oluşmaktadır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde konu ile ilgili literatür taramasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde metodoloji ve analiz bulgularına yer verilmiştir. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

1. Literatür Taraması

Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine literatürde çeşitli çalışmalar yer almaktadır. İlişkiyi ölçen farklı yöntemlerin ve farklı örneklemelerin kullanıldığı görülmüştür. Literatürde konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür. *Samimi vd., (2011)*, 1995-2009 dönemleri arasında gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi P-VAR yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda, turizm ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Ayrıca, turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif bir ilişkiye rastlanılmıştır. *Çoban ve Özcan (2013)*, 1963-2010 dönemleri arasında, Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişki eşbütünleşme ve nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Kısa dönemde iki değişken arasında herhangi bir ilişkiye rastlanılmazken; uzun dönemde turizmin ekonomik büyümenin önemli bir nedeni olduğu görülmüştür. Ayrıca iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmüştür. *Saleh vd., (2015)*, 1981-2008 dönemleri arasında Orta Doğu Bölgesinde seçilen üç bölgede (Bahreyn, Ürdün ve Suudi Arabistan) turizm sektörünün ekonomik büyümeye katkısı panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz bulgularında, turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca turizmin diğer sektörlerle nazaran ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğu görülmüştür. *Seghir vd., (2015)*, 1988-2012 dönemleri arasında ele alınan 49 ülkede turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel eşbütünleşme ve panel nedensellik testi ile analiz etmiştir. Analiz bulgularında turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. *Terzi (2015)*, 1963-2013 dönemleri arasında Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Yöntem olarak; standart Granger nedensellik, kısıtsız ve Toda Yamamoto VAR nedensellik testleri kullanılmıştır. Analiz bulguları, nedenselliğin turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve pozitif olduğunu göstermiştir. Ayrıca Türkiye’de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu görülmüştür. *Šimundić vd., (2016)*, 2000-2014 dönemleri arasında Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde turizm sektöründeki büyümenin ekonomik büyümeye etkisi panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz bulgularında, turizmin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı görülmüştür. Ayrıca; brüt yatırım, kamu tüketimi, ticari açıklık, beşeri sermaye ve politik istikrarın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmüştür. *Kızılkaya vd., (2016)*, 1980-2014 dönemleri arasında Türkiye’de turizm gelirleri, uluslararası turist sayısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ARDL sınır testi ve uzun dönem eşbütünleşme katsayıları kullanarak tahmin etmiştir. Analiz bulgularında, gerek uzun gerekse kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkisinin olduğu görülmüştür. Ayrıca turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. *Hüseyini vd., (2017)*, 1980-2014 dönemleri arasında Türkiye’de ekonomik büyüme, sabit sermaye yatırımları ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi

analiz etmiştir. Analiz bulgularında, seriler arasında uzun dönemli ilişki olduğu görülmüştür. Granger nedensellik testinde, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır.

2. Veri Seti

Bu çalışmada 12 Akdeniz Ülkesinde (Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Slovenya, Hırvatistan, Fas, Cezayir, Mısır) turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1995-2016 dönemi yıllık verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada ilk olarak, paneli oluşturan yatay kesitler (ülkeler) arasında bağımlılığın olup olmadığı incelenmiştir. Eş-bütünleşme katsayılarının homojenliği, yani açıklayıcı değişkenin katsayılarının yatay kesitten (ülkeden) yatay kesite değişip değişmediği; Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Slope Homogeneity testiyle incelenmiştir. Son olarak, Konya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap Panel Nedensellik testi uygulanmıştır.

Literatürdeki çalışmalar takip edilerek (1) nolu Eşitlikteki gibi model oluşturulmuştur.

$$PGDP = f(TURGELİR)$$

(1)

Regresyon tahminlerinde, doğrusal-logaritmik modellerin doğrusal modellerden daha etkin sonuçlar verdiğini belirtmektedir. Bu nedenle (1) numaralı model yeniden yazılarak doğrusal-logaritmik model haline dönüştürülmüştür.

$$\ln PGDP_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \ln TURGELİR_{it} + \mu_{it}$$

(2)

(2) nolu Eşitlikte; PGDP reel kişi başına düşen geliri (2010 sabit fiyatlarıyla), TURGELİR turizm gelirlerini (dolar) temsil etmektedir. Değişkenlere Dünya Bankası veri tabanından ulaşılmıştır.

3. Metodoloji ve Analiz Bulguları

Yatay Kesit Bağımlılığın Test Edilmesi

Yatay kesit bağımlılığının test edilmesinde çeşitli testler kullanılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının test edildiği Breusch ve Pagan (1980) çalışmasında test istatistiği aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Pesaran vd., 2008):

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \bar{\rho}_{ij}^2, \chi^2 N(N-1)/2$$

(3)

Sıfır hipotezi altında LM testi, $N(N-1)/2$ serbestlik derecesinde asimtotikkikare dağılımına sahiptir. LM testi N küçük ve T yeterince büyük olduğunda geçerlidir. Pesaran (2004) tarafından geliştirilen test istatistiği aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Pesaran vd. 2008):

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \bar{\rho}_{ij} \right) \quad (4)$$

Boş H_0 hipotezi altında, T yeterli büyüklükte iken; $N(0, 1)$ fonksiyonun limiti, $N \rightarrow \infty$ 'dur. Ayrıca LM testinden farklı olarak sabit T ve N değerlerinde ortalaması sıfırdır. Breusch ve Pagan(1980) testi faktörler sıfır ortalamaya sahip olduğunda boş hipotezi red etmekte başarısız olmaktadır.

Testin hipotezleri:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Bu çalışmada, değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı araştırılmış ve elde edilen bulgular Tablo 1'de gösterilmiştir. Tablo 1'de görüldüğü üzere, değişkenlere ve modele ait, H_0 hipotezi reddedilmiş ve değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Bu durumda paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır. Bu nedenle, bu ülkelerdeki karar vericiler ekonomi politikalarını belirlerken, diğer ülkelerin uyguladıkları politikaları ve şokları da göz önünde bulundurmaları gerekir.

Tablo 1: Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

Yatay Kesit Bağımlılığı	TURGELİR		PGDP		Model	
	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık
CD _{Lm1} (BP, 1980)	211.450*	0.000	105.019*	0.002	460.335*	0.000
CD _{Lm2} (Pesaran 2004)	12.660*	0.000	3.396*	0.000	34.322*	0.000
CD (Pesaran 2004)	2.244**	0.012	-1.347**	0.089	4.550*	0.000
LM _{adj}	17.937*	0.000	6625.5*	0.000	34.995*	0.000

Not: ***, **, * sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Değişkenlerin Homojenliğinin Test Edilmesi

Eşbütünleşme denkleminde eğim katsayılarının homojen olup olmadığının belirlenmesi konusunda ilk çalışmalar, Swamy (1970) ile başlamıştır. Pesaran ve Yamagata (2008), Swamy testini geliştirmiştir. Bu testte,

$Y_{it} = \alpha + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it}$ şeklindeki genel bir eşbütünleşme denkleminde β_i eğim katsayılarının, yatay kesitler arasında farklı olup olmadığı test edilmektedir. Testin hipotezleri:

$H_0 : \beta_i = \beta$ Eğim katsayıları homojendir.

$H_1 : \beta_i \neq \beta$ Eğim katsayıları homojen değildir.

Pesaran ve Yamagata (2008) hipotezleri test edebilmek için iki farklı test istatistiği geliştirmiştir:

Büyük Örneklem İçin:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{2k} \right) \approx X^2k \quad (5)$$

Küçük Örneklemeler İçin:

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{v(T, k)} \right) \approx N(0,1) \quad (6)$$

Burada N; yatay kesit sayısını, S;Swamy test istatistiğini, k; açıklayıcı değişken sayısını ve $v(T, k)$ standart hatayı ifade etmektedir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere, Delta_tilde ve Delta_tilde_adj test istatistiklerine göre “Eğim parametreleri homojendir” boş hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle eğim parametreleri yatay kesitler arasında değişmekte olup heterojendir. Dolayısıyla bu sonuçlara bağlı olarak paneldeki ülkeler için yorum yapılabilmektedir. Yatay kesit birimlerinin birbirinden etkilenen heterojen birimler olduğun tespit edildiğinden, yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik altında etkin sonuçlar veren yöntemler kullanılmalıdır.

Tablo 2: Homojenlik Testi Sonucu

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta_tilde	3.534*	0.000
Delta_tilde_adj	3.803*	0.000

Not: ***, **, * sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Konya (2006) Nedensellik Testi

Granger’e (1969) göre; Granger nedensellik, bir değişkenin (X) geçmiş değerleri bilgisinin diğer bir değişkenin (Y) gelecek değerlerinin şekillenmesini etkilemesi olarak ifade edilmektedir. Ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olması ve eğim katsayılarının heterojen olması, bu özelliklerle uygulanması mümkün olan bir nedensellik metodunun kullanımı zorunlu hale getirir.

Konya (2006) nedensellik testi, denklem kümesinin görünürde ilişkisiz regresyon tahminine ve ülkelere özgü bootstrap kritik değerlerle sınıanan Wald testine dayalı bir yaklaşımdır. Bu nedenle değişkenlerin durağan olmaları gerekmez, değişkenler düzey değerleri ile de analize katılabilir. Bu testin çok sayıda avantajı bulunmaktadır. Bunlar; test panelin homojen olduğunu varsaymaz ve her bir panel üyesine ayrı ayrı Granger nedensellik testi yapmak mümkün hale gelir. İkincisi bu yaklaşım koentegrasyon veya birim kök testi gibi bir ön test gerektirmez çünkü her bir ülke için ayrı bootstrap kritik değeri elde edilir. Ayrıca bu metot, hangi panel üyelerinde tek taraflı Granger nedensellik hangi panel üyelerinde çift yönlü Granger nedensellik olduğunu ve hangi üyelerde nedensellik ilişkisi olmadığını belirleme imkânı sağlar.

Bootstrap panel nedensellik yaklaşımındaki ilk aşama, aşağıdaki denklemler yoluyla verilen denklem sisteminin tahmin edilmesidir (Konya, 2006: 981).

$$y_{2,t} = \alpha_{1,2} + \sum_{I=1}^{mly_1} \beta_{1,2I} y_{2,t-I} + \sum_{I=1}^{mlx_1} \gamma_{1,2I} x_{2,t-I} + \varepsilon_{1,2,t}$$

$$y_{2,t} = \alpha_{1,2} + \sum_{I=1}^{mly_1} \beta_{1,2I} y_{2,t-I} + \sum_{I=1}^{mlx_1} \gamma_{1,2I} x_{2,t-I} + \varepsilon_{1,2,t}$$

(7)

$$y_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{I=1}^{mly_1} \beta_{1,N,I} y_{N,t-I} + \sum_{I=1}^{mlx_1} \gamma_{1,N,I} x_{N,t-I} + \varepsilon_{1,N,t}$$

ve

$$x_{1,t} = \alpha_{2,1} + \sum_{I=1}^{mly_2} \beta_{2,1,I} y_{1,t-I} + \sum_{I=1}^{mlx_2} \gamma_{2,1,I} x_{1,t-I} + \varepsilon_{2,1,t}$$

$$x_{2,t} = \alpha_{2,2} + \sum_{I=1}^{mly_2} \beta_{2,2,I} y_{2,t-I} + \sum_{I=1}^{mlx_2} \gamma_{2,2,I} x_{2,t-I} + \varepsilon_{2,2,t}$$

(8)

$$x_{N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{I=1}^{mly_2} \beta_{2,N,I} y_{N,t-I} + \sum_{I=1}^{mlx_2} \gamma_{2,N,I} x_{N,t-I} + \varepsilon_{2,N,t}$$

(9)

Burada y ve x değişkenleri, N paneldeki yatay kesit birimi sayısını ($i = 1, 2, \dots, N$), t zaman periyodunu ($t = 1, 2, \dots, T$) 1 gecikme uzunluğunu, mly ve mlx sırasıyla y ve x için gecikme uzunluklarını ifade etmektedir. Buna göre, eğer 1 numaralı eşitlikteki tüm γ_{1i} 'ler anlamsız değilken 2 numaralı eşitlikteki tüm β_{2i} 'ler anlamsızsa x'ten y'ye doğru tek yönlü nedensellik vardır. Buna karşın, 8 numaralı eşitlikteki tüm γ_{1i} 'ler anlamsızken 9 numaralı eşitlikteki tüm β_{2i} 'ler anlamsız değilse y'den x'e doğru tek yönlü nedensellik vardır. Eğer tüm β_{2i} 'ler ve γ_{1i} 'ler anlamsız değilse değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Son olarak, tüm β_{2i} 'ler ve γ_{1i} 'ler anlamsızsa y ve x değişkenleri arasında Granger nedensellik ilişkisi yoktur. Nedensellik ilişkilerinin olup olmadığını ve eğer varsa bu ilişkilerin yönünü tespit etmek için Wald istatistikleri bootstrap yöntemiyle elde edilen yatay kesit birimine özgü kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. Wald istatistiği bootstrap kritik değerlerinden yüksek olduğunda, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Tablo 3 yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik altında etkin sonuçlar veren Kónya (2006) Bootstrap Granger Nedensellik testinin sonuçlarını göstermektedir. Tablo 3'de görüldüğü üzere, "Turizm gelirleri ekonomik büyümenin Granger nedeni" olmadığını ifade eden sıfır hipotezi İtalya ve Yunanistan için reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, İtalya ve Yunanistan'da turizm gelirleri ekonomik büyümenin Granger nedenidir. "Ekonomik büyümenin turizm gelirlerinin Granger nedeni" olmadığını ifade eden sıfır hipotezi Slovenya için reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, Slovenya'da ekonomik büyüme turizm gelirlerinin Granger nedenidir.

Tablo 3: Bootstrap Panel Nedensellik Sonuçları

H₀: TURİZM PGDP Nedeni Değildir					
Ülkeler	Wald İstatistiği	Bootstrap Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
Fransa	14.982	0.190	54.574	34.850	20.873
İtalya	31.595*	0.000	18.217	11.681	8.911
İspanya	0.531	0.530	10.416	8.384	6.552
Portekiz	0.061	0.790	6.859	3.972	3.245
Türkiye	17.722	0.210	46.014	27.071	24.213
Yunanistan	10.033*	0.000	7.147	4.255	2.886
Arnavutluk	0.036	1.000	205.525	103.140	80.173
Slovenya	1.816	0.830	49.622	33.695	22.278
Hırvatistan	11.146	0.990	312.306	130.651	100.431
Fas	4.373	0.970	43.113	38.381	31.565
Cezayir	8.232	0.330	32.252	26.419	19.066
Mısır	11.124	0.820	120.055	65.471	54.358
H₀: PGDP TURİZM Nedeni Değildir					
Ülkeler	Wald İstatistiği	Bootstrap Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
Fransa	38.799	0.370	94.234	79.473	70.404
İtalya	12.432	0.100	19.909	13.508	12.428
İspanya	28.389	0.430	61.886	47.485	41.831
Portekiz	8.661	0.290	21.534	16.917	14.591
Türkiye	1.864	0.860	51.536	37.700	28.198
Yunanistan	1.067	0.970	30.854	18.706	16.184
Arnavutluk	0.799	1.000	172.421	94.352	83.487
Slovenya	29.888***	0.090	40.041	32.330	29.628
Hırvatistan	125.590	0.130	236.581	166.635	130.052
Fas	4.675	0.870	63.118	42.892	30.441
Cezayir	28.866	0.310	69.642	62.985	47.341
Mısır	2.220	0.940	111.888	41.741	33.716

Not: ***, **, * sıfır hipotezin sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Kritik değerler 1000 bootstrap döngüsü ile elde edilmiştir.

Sonuç

Turizm gelirleri, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik büyümeyi destekleyici bir unsurdur. Bu nedenle sektörel yatırımlarda turizm sektörü önemli bir paya sahiptir. Akdeniz Havzasında yer alan ülkeler gerek iklim koşulları bakımından gerekse turistik yatırımlar açısından turizm açısından yüksek talep gören bölgeler arasındadır. Bu nedenle çalışmanın konusunu Akdeniz Ülkeleri oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, 12 Akdeniz Ülkesinde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin 1995-2016 dönemleri itibarıyla ele alınarak panel veri yöntemi uygulanmıştır. Ekonomik büyümeyi temsilen reel kişi başına düşen gelir (2010 sabit

fiyatlarıyla) ve turizm gelirleri değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularında; değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı araştırılmış ve değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Bu nedenle, bu ülkelerdeki karar vericiler ekonomi politikalarını belirlerken, diğer ülkelerin uyguladıkları politikaları ve şokları da göz önünde bulundurmaları gerekir. Ayrıca, eğitim parametreleri yatay kesitler arasında değişmekte olup heterojendir. Yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik altında etkin sonuçlar veren Kónya (2006) Bootstrap Granger Nedensellik testinin sonucunda; “Turizm gelirleri ekonomik büyümenin Granger nedeni” olmadığını ifade eden sıfır hipotezi İtalya ve Yunanistan için reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, İtalya ve Yunanistan’da turizm gelirleri ekonomik büyümenin Granger nedenidir. “Ekonomik büyümenin turizm gelirlerinin Granger nedeni” olmadığını ifade eden sıfır hipotezi Slovenya için reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, Slovenya’da ekonomik büyüme turizm gelirlerinin Granger nedenidir.

Bu sonuçlar göstermektedir ki; İtalya, Slovenya ve Yunanistan açısından turizm gelirleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Diğer ülkelerin büyüme oranlarını etkilemesi açısından turistik ürün çeşitlerinin artırılarak, turizmdeki pazar payını güçlendirmeleri önerilmektedir. Akdeniz ülkelerinde yer alan diğer ülkelerin turizm talep oranları yüksek olmasına rağmen turizmden elde ettikleri gelirin büyüme oranına etki etmediği tespit edilmiştir. Bu nedenle yüksek gelirli turistlerin destinasyona çekimlerinin sağlanması için yeni turistik ürün ve yatırımlar gerçekleştirilerek, tanıtım faaliyetleri artırılmalıdır. Bundan sonraki çalışmalarda farklı bölgeler açısından farklı analiz yöntemleri ile turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ölçülerek kıyaslamalı analiz gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2), 35-47.
- Bahar, O. (2011). Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açıdan Yeri ve Önemi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(19), 1-19.
- Bahar, O.; Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte olan ülkelerde turizm-ekonomik büyüme ilişkisi: dinamik panel veri analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Baykal, F. (1992). Akdeniz Havzasında Uluslararası Turizm ve Türkiye, *Turizm Yıllığı 1992*, Türkiye Kalkınma Bankası, Ankara.
- Bozok, D.; Köroğlu, A. (2007). Akdeniz Ülkelerine Yönelik Uluslararası Turizm Hareketleri, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 146-157.
- Chuck Y. (Ed.) (1997). International Tourism: a Global Perspective, *World Tourism Organization (WTO) Publications*, Madrid.
- Çoban, O.; Özcan, C. (2013). Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1): 243-261.
- Hüseyini, İ.; Doru, İ.; Tunç, A. (2017). The Effects of Tourism Revenues on Economic Growth in the Context of Neoclassical Growth Model: In the Case of Turkey. *Ecoforum*, 1(10): 1-6.
- Kara, O.; Çömlekçi, İ.; Kaya, V. (2012), Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011), *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 75-100.
- Kaynak, M. (2005), *Kalkınma İktisadı*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kızılkaya, O.; Sofuoğlu, E.; Karaçor, Z. (2016). Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1): 204-215.
- Konya, L.. (2006). Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with a Panel Data Approach. *Economic Modeling*, C.23, ss. 978-992.
- Pesaran, M. H.; Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, C.142, ss.50-93.
- Pesaran, M. H.; Ullah, A.; Yamagata, T. (2008). A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, C.11, ss.105-127.
- Polat, E.; Günay, S. (2012). Türkiye'de Turizm ve İhracat Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Testi: Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 204-211.
- Saleh, A.; Assaf, G.; İhalanayake, R.; Lung, S. (2015). A Panel Cointegration Analysis of the Impact of Tourism on Economic Growth: Evidence from the

Middle East Region. *International Journal of Tourism Research, Int. J. Tourism Res.*, 17: 209–220.

Samırkaş, M.; Samırkaş, M. C. (2014). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği, *İşletme Fakültesi Dergisi*, 15(1), 63-76.

Seghir, G.; Mostefa, B.; Abbas, S.; Zakarya, G. (2015). Tourism Spending-Economic Growth Causality in 49 Countries: A Dynamic Panel Data Approach. *Procedia Economics and Finance* 23: 1613-1623.

Šimundić, B.; Kuliš, Z.; Šerić, N. (2016). Tourism and Economic Growth: An Evidence for Latin American and Caribbean Countries. *Tourism & Hospitality Industry Congress Proceedings*, 457-469.

Samimi, A.; Sadeghi, S.; Sadeghi, S. (2011). Tourism and Economic Growth in Developing Countries: P-VAR Approach. *Middle-East Journal of Scientific Research* 10 (1): 28-32.

Skerritt D.; Huybers T. (2005). The Effect of International Tourism on Economic Development: An Empirical Analysis, *Asia Pasific Journal of Tourism Research*, 10(1):23-43.

Şahin, D. (2017). Akdeniz Ülkelerinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 115-124.

Terzi, H. (2015). Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi?. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(2): 165-178.

Tosun, C. (1999). An Analysis of the Economic Contribution of Inbound International Tourism in Turkey. *Tourism Economics*, 5(3), 217-250.

Unur, K. (2002). Türkiye'nin Ekonomik Etkilerini Ölçmede Kullanılan Yöntemler ve Türkiye'nin Aktif Dış Turizm Gelirlerinin Ölçümü İçin Bir Model Önerisi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029> Erişim tarihi: 17.05.2018